

Bartłomiej Siek

Gdański Uniwersytet Medyczny, Wydział Nauk o Zdrowiu,
Zakład Historii i Filozofii Nauk Medycznych
ORCID 0000-0003-4950-4771

Urzędowo przepisane. Recepty w gdańskiej literaturze epidemicznej XVI i XVII w.

Officially Prescribed. Prescriptions in Gdańsk Epidemic Literature of the 16th and 17th Centuries

In the epidemic-related texts printed by Gdańsk publishing houses in the 16th and 17th centuries, we can also find prescriptions. Over time, they gave way to short tax notes on anti-epidemic drugs attached to official forms. Ten publications from 1564–1663 were analyzed, and by comparing their contents, a list of 47 prescriptions and 144 drug names was compiled. The significant difference in the number of prescriptions and drugs was linked to the specificity of the Gdańsk pharmacy market in that period. On the example of works by Bartholomaeus Wagner, Jacob Schadius, Valerius Fidler, Johann Mathesius and prints signed by official city physicians, the evolution of anti-epidemic publications in Gdańsk was characterized and compared with the Gdańsk taxes then in force. The publications by Bartholomaeus Calckreuter and Gerbrand Hajo were cited as a context.

Keywords: Early Modern Gdańsk, epidemic literature, prescriptions, history of medicine

Słowa kluczowe: Gdańsk nowożytny, literatura epidemiczna, recepty, historia medycyny

W dotychczasowych badaniach nad dziejami farmacji i aptekarstwa w Gdańsku uwagę skupiano przede wszystkim na aspektach prawno-organizacyjnych¹. Rozpoznany zasób źródłowy dotyczący dziejów szeroko rozumianej medycyny i farmacji zawiera także sporo informacji pozwalających na odtworzenie rynku leków w nowożytnym Gdańsku². Staje

- 1 Podstawowe pozostają prace Aleksandra Drygasa, przede wszystkim: A. Drygas, *Aptekarstwo gdańskie 1399–1939*, Wrocław 1983 (tam wcześniejsza literatura przedmiotu) oraz częściowo: A. Drygas, *Kształtowanie się podstaw prawnych aptekarstwa w przekroju dziejowym. Studia nad podstawowymi źródłami do dziejów farmacji europejskiej i polskiej*, t. 1, (wiek XII–XVIII), Gdańsk 1995. Ze względu na ścisłe powiązania farmacji z medycyną nie można pominąć pracy S. Sokoła, *Medycyna w Gdańsku w dobie Odrodzenia*, Wrocław 1960, w której osobny rozdział poświęcono organizacji aptekarstwa.
- 2 B. Siek, *Gdańska literatura (przeciw)epidemiczna XVI–XVII w.*, „Przegląd Historyczny” 2021, t. 112, z. 4, s. 827–842.

się on przedmiotem zainteresowania badaczy niekiedy w zaskakującym tempie: „odkryta” w 1949 r. najstarsza polska farmakopea³ doczeka się krytycznej edycji po ponad siedemdziesięciu latach⁴. Szansę dla tematyki historyczno-farmaceutycznej stanowią publikacje dotyczące epidemii pojawiające się już to z powodów rocznicowych⁵, już to ze względu na wzmożone zainteresowanie tą tematyką w okresie pandemii COVID-19⁶. Niestety, w przypadku Gdańska nowożytnego szanse te wykorzystano w niewielkim stopniu. W literaturze przedmiotu funkcjonują publikacje poświęcone pojedynczym postaciom lub przypadkom⁷, brakuje jednak przykładów gruntownego podejścia źródłoznawczego. Miarą braku zainteresowania zagadnieniami gdańskich przedrozbiorowych dziejów farmacji może być fakt, że w *Bibliografii Gdańska*, w części IX poświęconej lecznictwu, służbie zdrowia, szpitalom i aptekom ta ostatnia część jest najkrótsza⁸. Najlepiej opracowane są zagadnienia związane z epidemią lat 1708–1711⁹, której rocznica była okazją do zaprezentowania stanu badań dotyczących epidemii w nowożytnym Gdańsku¹⁰, ale nawet uzupełnienia dotyczące ustaleń sprzed dekady nie wnoszą nowych informacji dotyczących polityki miejskiej w zakresie kontroli rynku leków¹¹. Najnowsze publikacje dotyczą głównie XVI w.¹², a niekiedy pojedynczych epidemii z tego stulecia¹³, ale to druki XVII-wieczne dają największe możliwości dotyczące ustalenia listy leków przeciwepidemicznych stosowanych w Gdańsku.

Spośród opublikowanych w Gdańsku w XVI i XVII w. publikacji przeciwepidemicznych wybrano do analizy te druki, których autorzy sprawowali urząd lekarza miejskiego i w których treści znajdują się recepty i/lub wykazy leków. Urzędowy charakter tych druków z biegiem czasu podkreślano zamieszczaniem na stronie tytułowej informacji o tym, że dana

- 3 W.W. Głowacki, *Odnalezienie najstarszej farmakopei polskiej „Dispensatorium Gedanense” 1665*, „Farmacja Polska” 1949, t. 5, nr 7, s. 272–274.
- 4 K. Pękacka-Falkowska, D. Raj, *O cenach surowców farmakognostycznych (simplicia) w Gdańsku drugiej połowy XVII wieku. Rekonesans badawczy*, [w:] *Dawne surowce lecznicze*, red. W. Ślusarczyk, G. Frischke, Lublin 2021, s. 39.
- 5 *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Instytut Historii PAN w dniach 21–22 maja 2009 roku*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012.
- 6 Przykładowo tematyczny numer czasopisma „Studia Historica Gedanensia” (2021, nr 2), zatytułowany *Epidemie i pandemie przez wieki*, zawiera cztery artykuły, w których można by się spodziewać wątków związanych z historią leku w Gdańsku nowożytnym – niestety, temat ten pojawia się tylko w jednej pracy i został potraktowany bardzo zdawkowo.
- 7 S. Sokół, *Eustachy Holwell leczył jednorożcem (Karta z dziejów gdańskiej medycyny XVII w.)*, „Rocznik Gdański” 1955, t. 14, s. 180–188.
- 8 *Historia Gdańska*, t. 5, *Bibliografia Gdańska*, oprac. J. Kucharski, P. Szafran, red. E. Cieślak, Sopot 1997, s. 500–501.
- 9 Por. przyp. 5, a także E. Sieńkowski, *Dżuma w Gdańsku w roku 1709. Studium z dziejów epidemiologii*, Warszawa 1970 [odbitka z „Archiwum Historii Medycyny” 1970, t. 33, z. 3/4, s. 309–401]; bardzo zwodniczy jest tytuł pracy traktującej de facto o początku XVIII w.: L. Górka, *Dżuma – epidemia duszy i ciała? Sposoby zwalczania dżumy w nowożytnym Gdańsku*, [w:] *Człowiek wobec choroby*, red. B. Płonka-Syroka, Wrocław 2010, s. 277–307.
- 10 E. Kizik, *Zarazy w Gdańsku od XIV do połowy XVIII wieku. Epidemie oraz liczba ofiar w świetle przekazów nowożytnych oraz badaczy współczesnych*, [w:] *Dżuma, ospa, cholera*, s. 62–75.
- 11 P. Paluchowski, E. Kizik, A. Szarszewski, *Epidemie w Gdańsku w XVII i XVIII w. Addenda et corrigenda*, „Studia Historica Gedanensia” 2021, t. 12, nr 2, s. 173–191.
- 12 D. Kaczor, *„Wie man sich mit Gottes hülffe vor der vergiftung bewaren”. (Nie)użyteczne zalecenia w zakresie ochrony przed zarazą w drukach gdańskich fizyków miejskich z XVI w.*, „Studia Historica Gedanensia” 2021, t. 12, nr 2, s. 131–172.
- 13 J. Mozdzeń, *Kiła, ospa, angielskie poty. Zapomniane epidemie w Prusach i na Pomorzu w latach 1527 i 1529*, „Studia Historica Gedanensia” 2021, t. 12, nr 2, s. 109–130.

publikacja ukazuje się na polecenie Rady Miasta. Zestawiona na podstawie analizy źródeł biobibliograficznych oraz po przeprowadzeniu kwerendy w PAN Bibliotece Gdańskiej lista wszystkich druków przeciwepidemicznych z okresu XVI–XVII w. obejmuje 29 pozycji¹⁴. Kryteriom przyjętym w niniejszym artykule odpowiada 10 druków¹⁵. O ile w drukach XVI-wiecznych lekarz miejski jako autor wymieniany jest z imienia, o tyle w XVII w. na stronach tytułowych analizowanych prac pojawia się fraza *medici ordinarii* („lekarze urzędowi”). Zestawienie gdańskich publikacji dotyczących epidemii z XVI i XVII w. pozwoliło wychwycić pewną prawidłowość dotyczącą formy druków urzędowych (tj. publikowanych z woli rady miejskiej i/lub przez lekarzy miejskich zwanych w epoce nowożytnej fizykami)¹⁶. Typowe dla XVI w. obszerne rozprawy zawierające m.in. recepty¹⁷ ustępują miejsca krótkim poradnikom, do których dołączano spisy leków wymienionych w tekście i podawano ich ceny¹⁸. Warto podkreślić, że dwa pierwsze przykłady owych poradników nie zawierają spisu leków.

Gdańskie drukarnie opuszczały także prace lekarzy niesprawujących urzędów nad Motławą lub lekarzy miejskich innych ośrodków Prus Królewskich i Pomorza, w tym i takie, które zawierały recepty albo spisy leków. Zarówno obszerne rozprawy, jak i skrótowe poradniki zachowują ten sam układ treści. Podzielone są na dwie części, z których pierwsza dotyczy zapobiegania zarażeniu, druga – leczenia choroby zakaźnej. Tym samym recepty uporządkowane są wedle typów leków przydatnych na każdym z tych dwóch etapów. Zabiegi prewencyjne uporządkowane są zgodnie z teorią *sex res non naturales*¹⁹. Jako kontekst dla omawianego materiału warto przywołać dwie rozprawy zawierające recepty, które opublikował w drukarni Jacoba Rhodogo elbląski lekarz miejski Bartholomaeus Calckreuter. W 1564 r. wydrukowano pracę o zapobieganiu i leczeniu dżumy (*Pestilentz*)²⁰, a w 1571 r. o potach angielskich (*Heubtkranckheit*)²¹. W obu tekstach recepty pojawiają się albo w ciągłym tekście, albo wyróżnione śródtytułem. W publikacji z 1564 r. jest ich pięć (z tego dwie wyróżnione śródtytułem): trzy na różnego rodzaju proszki (*Pulver*), i po jednej na napój (*Tranck*) i powidełka (*Latwerg*). Druk z 1571 r. zawiera 24 recepty (z tego 9 wyróżnionych śródtytułem), pośród których przeważają napoje, płyny i maści.

14 B. Siek, *Gdańska literatura*, s. 833.

15 Mając na względzie wyjątkowy charakter PAN Biblioteki Gdańskiej, która jako kontynuatorka Biblioteki Rady Miasta (*Bibliotheca Senatus Gedanensis*) umożliwia dostęp do informacji o całości nowożytnej gdańskiej produkcji wydawniczej, można uznać, że zgodnie z obecnym stanem badań są to wszystkie tego rodzaju powstałe druki.

16 Ibidem.

17 Chodzi o recepty w ścisłym tego słowa rozumieniu, tzn. wykaz składników danego leku wraz z ich proporcjami i sposobem przygotowywania. Oznacza to, że przedmiotem analizy lub odwołań w tym tekście nie są wyczerpania *simplicia* i *composita* lub ogólne instrukcje zawierające jedynie wyczerpanie składników o korzystnym działaniu medycznym. Fragmenty takie znajdują się także w analizowanych drukach obok recept i/lub wykazów leków.

18 Kwestie zmienności cen leków w nowożytnym Gdańsku są przedmiotem osobnej rozprawy przygotowywanej przez autora artykułu.

19 O znaczeniu tej teorii dla pism epidemicznych skrótkowo pisze D. Kaczor, „*Wie man sich mit Gottes hülffe vor der vergiftung bewaren*”, s. 137–139.

20 B. Calckreuter, *Ordnung der preservation, wie man sich wider die erschreckliche seuche der Pestilentz verwaren, auch rath wie die erkandt, vnnnd curiret werden sol, mit einer kurtzen lere, von dem vorsorge der geschwer. An die Achtbaren, Erbaren, Namhaftigen, vnd Wolweisen Herren Bürgermeistern, vnd Radtman der Königlichen Stadt Elbing, meinen günstigen Herren zu gemeiner bürgerschaft beforderung gestellet*, Dantzig 1564.

21 Idem, *Von der itz schwebenden Heubtkranckheit nutzlicher und gründlicher bericht, Wie man sich mit Gottes hülffe für derselbigen verwaren und auch den Krancken welche eingefallen wider helffen soll, Mit einer besondere cura der fürnemsten zufelle, die sich in dieser Kranckheit zutragen*, Dantzig 1571.

Przywołanie tych dwóch prac Calckreutera pozwala uniknąć błędnego wrażenia, które można by odnieść, analizując zawierające recepty publikacje gdańskich lekarzy miejskich – tego mianowicie, że recepty są typowe dla druków o znacznej objętości, a wykazy leków – dla tekstów krótkich. Omówiona poniżej rozprawa Bartholomaeusa Wagnera to druk ponad osiemdziesięciostronicowy, prace Calckreutera zaś liczą 32 (druk z 1564 r.) i 24 (druk z 1571 r.) strony. Obecność lub brak recept w konkretnym tekście epidemicznym wydaje się zdecydowanie powiązana z okresem powstania publikacji.

Urzędowy charakter pośród druków szesnastowiecznych miały trzy edycje rozprawy przeciwepidemicznej Bartholomaeusa Wagnera²², która po raz pierwszy została opublikowana w 1564 r., a następnie na nowo opracowana przez kolejnych lekarzy miejskich – Jacoba Schadiusa²³ w 1579 r. i Valeriusa Fidlera²⁴ w 1588 r. W przedmowie do pierwszego wydania (przedrukowanej w kolejnym) Wagner wiąże powstanie publikacji z faktem bycia lekarzem miejskim: „także z racji pełnienia mojego urzędu nie mogłem zaniechać dla szlachetnej i roztropnej Rady tego królewskiego miasta Gdańska przygotowania do druku tego mojego poradnika”²⁵. W tytule ostatniego z wydań pojawia się informacja, że tekst ukazuje się z polecenia (*befehl*) Rady. W kolejnych wydaniach rozprawy Wagnera liczba recept zmieniała się nieznacznie: w pierwszej edycji jest ich 38, w drugiej dochodzi kolejnych sześć, a w trzeciej – trzy. Schadius i Fidler wprowadzają także uzupełnienia w dziesięciu receptach zawartych już w wydaniu z 1564 r. Przeważają recepty oznaczone śródtytułem. Tym, co wyróżnia rozprawę Wagnera na tle innych gdańskich pism epidemicznych, jest wprowadzenie także recept w języku niemieckim. Z edytorskiego punktu widzenia podstawową konsekwencją takiego zabiegu jest fakt, że te akurat recepty nie wyróżniają się z tekstu (recepty łacińskie drukowane są antykwą lub kursywą, natomiast tekst niemiecki konsekwentnie czcionką gotycką). Zdarza się także, że na ten sam specyfik podano więcej niż jedną receptę. Nazwy wszystkich nowych leków w wydaniu drugim podano w wersji łacińskiej, dodanych zaś w wydaniu trzecim – w niemieckiej. W Tabeli 1 zestawiono nazwy leków²⁶, recepty na które podane są w kolejnych wydaniach rozprawy Wagnera²⁷.

- 22 B. Wagner, *Von der Pestilentz, Nützliche vnd gründliche Vnterrichtung wie man sich mit Gottes hülffe vor der vergiffung bewaren, vnnd auch den Krancken, welche eingefallen, wider helffen sol*, Dantzig 1564.
- 23 J. Schadius, *Von der Pestilentz, Nützliche vnd gründliche Vnterrichtung wie man sich mit Gottes hülffe vor der Vergiffung bewaren, vnnd auch den Krancken, welche eingefallen, wider helffen sol. Durch H. Doctorem Bartholomeum Wagnerum, Weylandt Physicum zu Dantzig, Anno 1564 in Druck vorfertiget, vnd hernach vor seinem tode (ohne zweiffel durch lange erfahrung) Corrigiret vnd vormehret, mit etlichen Magistratibus Compositionibus. Auffs neue publiciret*, Dantzig 1579.
- 24 V. Fidler, *Von der Pestilentz, Nützliche vnd gründliche Vnterrichtung wie man sich mit Gottes hülffe vor der Vergiffung bewaren, vnnd auch den Krancken, welche eingefallen, wider helffen sol. Durch H. Doctorem Bartholomeum Wagnerum, Weylandt Physicum zu Dantzig, Anno 1564 in Druck fertiget, vnd hernach vor seinem tode vermehret, jetzt aus befehl eines E. Hw. Rads auffs new vberschen, mit etlichen durch lange erfahrung darzu gesetzten stücken, dieser gutten Stadt zu gut, wieder in Druck gegeben*, Dantzig 1588.
- 25 „Auch aus bewegunge meynes Ampts nicht können unterlassen einem Erbaren Weisen Rath dieser Königlichlichen Stadt Dantzig [...] dis mein Regiment in den druck zuuorfertigen“, B. Wagner, *Von der Pestilentz*, k. [A IV r].
- 26 W obu tabelach odstępiono od próby tłumaczenia nazw leków po pierwsze ze względu na ryzyko popelnienia błędu prezentyzmu/anachronizmu; po drugie – dla Gdańska nie zachowały się (najprawdopodobniej nie istniały) wykazy leków zawierające polskie nazwy, w przypadku nazw w różnych językach (niemiecki i łacina) istnieje często jeden polski odpowiednik, a jego użycie zafalszowałoby obraz źródła, ponieważ nie ma pewności, że pod łacińską i polską nazwą rozumiano ten sam lek.
- 27 W tabelach dla umożliwienia porównań przyjęto układ alfabetyczny w miejsce właściwego taksom porządku problemowego (*sex res non naturales*). W przypadku różnych zapisów tego samego słowa (np. *Rauch/Reuch*) możliwe są niewielkie odstępstwa od kolejności ściśle alfabetycznej. Ukośnikami zaznaczono części nazw prze-

Tabela 1. Nazwy leków, których recepty zawiera rozprawa B. Wagnera i jej reedycje.

nazwa leku	data wydania		
	1564	1579	1588
Antidotum curativum nostrum	-	+	+
Confectio cordialis	-	+	+
Hertzküchlchen	+	+	+
Hertzkülunge / Ein köstlich und edel	+	+	+
Hertzseckelein	+	+	+
Hertzwasser	+	+	+
Hertzwasser /Ein köstlich wolrichendes Hertzwasser	+	+	+
Küchelchen /Eddele/ für die Kinder und Schwangere Frawen	+	+	+
Lathwerge das hertze zu stercken und zu külen	+	+	+
Lathwerge /Ein ander/ vor vergifft für das Gesinde	+	+	+
Lathwerge /Eine eddele/ vor vergifft für die Reichen	+	+	+
Lathwerge /Ein tegliche/ und Tyriack der Armen zur fürsorge	+	+	+
Lathwerge /eine/ Für das brechen	+	+	+
[Lathwerge] Electuarium catharticum nostrum	-	+	+
[Lathwerge] Electuarium corroborans	-	+	+
[Lathwerge] Electuarium curativum Pestis	-	+	+
[Lathwerge] Electuarium de Ovo	-	+	+
[Lathwerge] Für truckenheit des Mundes, dürre zunge und einen bösen Hals	+	+	+
Morsch / Ein Pestilentz	+	+	+
Mundküchlein	+	+	+
[Pillen] Gemeine Pestilentzpillen	+	+	+
[Pillen] Pillulae Pestilentiales nostrae	+	+	+
Pomambrae	+	+	+
Pomambrae /Ein ander/ für die Frawen	+	+	+
Pul[ver] Cordialis Bezoarticus / Ein köstlich Hertzpulver wider gifft und Pestilentz	+	+	+
Pulver / Das Englische	+	+	+
Pulver /Ein ander bitter/ für die Pestilentz und für die stiche zum Herten	+	+	+
Pulver /Ein ander edel Pestilentzisch/ für die Reichen	+	+	+
Reuchküchlein	-	-	+
Reuchküchlein / Noch lieblicher	-	-	+
Reuchkertzelein	-	-	+
Reuchpulver	+	+	+
Salbe / Ein wolriechende	+	+	+
Salbe / Für das grosse wehe im Haubte und unruhe eine	+	+	+

niesione w porównaniu z wersją z taksy w celu uzyskania kolejności alfabetycznej wedle głównego rzeczownika nazwy (chyba że połączenie przymiotnikowo-rzeczownikowe występuje konsekwentnie we wszystkich analizowanych drukach). W nawiasy kwadratowe ujęto uzupełnienia lub wyjaśnienia pochodzące od autora artykułu służące połączeniu w jeden ciąg leków nazywanych różnymi terminami (np. *Lathwerge* i *Electuarium*) lub innym zapisem (np. *Clistir* i *Klistier*).

Salbe / Für das weheim rücken eine gute	+	+	+
Salbe / Hertzsalbe	+	+	+
Salbe / Schlawfsalbe	+	+	+
Sälblein	+	+	+
Tranck / Ein	+	+	+
Tranck / Ein ander/ für die Pestilentz	+	+	+
[Tranck] Ein köstlich Aquae Vitae für die Pestilentz	+	+	+
Trunck / Schweißtrunck	+	+	+
Trüncklein [1]	+	+	+
Trüncklein [2]	+	+	+
Trüncklein [3]	+	+	+
Trüncklein [4]	+	+	+
Trüncklein / Ein ander Kültrüncklein	+	+	+

Zestawienie autora.

Wykaz leków uzupełniony o ich ceny po raz pierwszy w dostępnym materiale źródłowym pojawia się w opublikowanej w 1588 r. pracy Johanna Mathesiusa²⁸. W druku tym lista leków obejmuje 24 numerowane pozycje, jednak ze względu na fakt, że dziewięć pozycji obejmuje różne odmiany tego samego leku (np. dla dzieci, dla kobiet, dla ubogich, dla zamożnych), faktycznie znajduje się na tej liście 37 pozycji. Takie listy leków będą konsekwentnie umieszczane w drukowanych od lat dwudziestych XVII w. poradnikach na wypadek epidemii (*Berichte*), na końcu każdej takiej broszurki (w tekście Mathesiusa wykaz został umieszczony na początku, a poprzedza go podkreślenie uprawnień lekarza miejskiego w zakresie nadzoru nad produkcją leków²⁹). Pierwszy znany gdański *Bericht*³⁰ pochodzi jeszcze z XVI w. i wykazu leków nie zawiera, choć ukazał się w 1580 r., czyli wcześniej niż praca Mathesiusa. Także kolejny chronologicznie poradnik, wydrukowany w 1601 r., nie zawiera takiej listy³¹. Obie te prace są jednak wyjątkowo krótkie (7 i 5 stron tekstu) na tle pozostałych *Berichte*, których objętość waha się od 14 do 22 stron w formacie 8°. Poradniki te były publikowane anonimowo – na stronie tytułowej umieszczona jest informacja, że druk powstał na polecenie (*auff Anordnung*) Rady Miasta i został przygotowany przez lekarzy urzędowych (*Medici Ordinarii*). W Tabeli 2 obok danych z pracy Mathesiusa (jako pierwszej zawierającej takse) zestawiono nazwy leków ujętych w kolej-

28 I. Mathesius, *Kurtz Einfeltig Regiment vnd Verordnung, Derer sich in vorstehender Sterbens gefahr ein jeder nützlich zu gebrauchen haben möge, Beides sich vnd die seinen von solcher Seuche zu bewaren, Vnd dann die jenigen, so darmit angegriffen oder befallen, mit nothwendigen Mitteln der Artzney zu retten*, Dantzig 1588.

29 „Jako że polecił z chrześcijańskiej troski i z mocy sprawowanego urzędu dla powszechnego dobra przygotować ze szczególnym staraniem w aptekach wszędzie też inne leki, które przeciwko takiej zarazie mogą być używane“ („Alß habe ich aus Christlicher fürsorge krafft tragenden Ampts menniglichen zum besten auch etliche Artzneyen so wider solche Seuche nützlich gebrauch mögen werden in der Apotheken alhier mit sonderm fleiß zurichten lassen“), ibidem, k. A II r.

30 *Bericht Vor den armen gemeinen Man, Wie man sich in anstoss jtz anfallender Seuche halten sol, aus befehl eines E. Hw. R. dieser Königlichen Statt Dantzig, von den verordneten vnd bestelerten Medicis alda, gantz kurtz gefasset*, Dantzig 1580.

31 *Kurtzer vntrricht, Wie man sich in vorstehenden Sterbens leufften soll verhalten, Jedermenniglich zu nutz von den Ordinarijs Medicis der Kön. Statt Dantzig aus Beuehl eines Erb. Raths in Druck verfertigt*, [Danzig] 1601.

nych siedemnastowiecznych poradnikach gdańskich z lat 1620³², 1639³³, 1653³⁴, 1660³⁵ i 1663³⁶, a także z opublikowanej w 1652 r. samodzielnej taksy³⁷.

Tabela 2. Nazwy leków z gdańskich druków urzędowych 1588–1663.

nazwa leku	data wydania						
	1588	1620	1639	1652	1653	1660	1663
Acetum Theriacale... p. Gift Eßig							
Amuleta oder giffstein von Arsenico	-	+	-	-	-	-	-
Auffrichtiger /Venedisch/ Theriac Andromachi oder Ungrischen Gülden schuer	-	+	+	-	+	+	+
Balsam / Angelicken	-	-	-	+	-	-	-
Balsam / Ein ander	-	-	-	+	-	-	-
Balsam in die Knöpff	-	+	+	-	+	+	+
Beworffener Zucker vor bose Luft / vor die Kinder	-	+	+	-	+	+	+
Brey... p. Pap...							
Clyssus	-	-	-	-	+	+	+
Corallen Tinctur	-	+	-	-	-	-	-
Diadictamnum pflaster	-	+	-	-	-	-	-
Edel-Hertz-Wasser	-	+	+	-	+	+	+
Elixir Pestilentialia Crolli	-	-	-	-	+	+	+
Emplastrum Basilicum	-	+	-	-	-	-	-
Essig in die Schwäm daran zu riechen	+	+	+	-	+	+	+
Gersten wasser vor die Reichen	-	-	-	+	-	-	-
Giff Brandwein	-	-	-	+	-	-	-
Giff-Essig vor die Inficirten	-	+	+	-	+	+	+
Giff Pulver vor die Armen	-	-	-	+	-	-	-
Giff Pulver vor die Reichen	-	-	-	+	-	-	-
Giff Stein / am Halse zu tragen	+	-	-	+	-	-	-
Giff Tranck auff ein mahl ohne Theriak	-	-	-	+	-	-	-

- 32 *Einfeltiges, doch wolgegründtes, Consilium. Wie sich ein Jeder Nechst Goettlicher hülf, Von der abschwelichen Seuche der Pestilentz, praeserviren vnd Curiren möge. Auff Anordnung Eines Edlen, Ehrenvesten, Hochweisen Rathes der Stadt Dantzick Gestellet Durch die Medicos ordinarios daselbst, Dantzick 1620.*
- 33 *Kurtzer nothwendiger Bericht, Wie sich ein jeder, nechst Göttlicher Hülffe in dieser gefährlichen Zeit, vor der abschwelichen Seuche der Pestilentz praeserviren vnd curiren möge. Auff Anordnung eines Edlen, Ehrenvesten, Hochweisen Rathes der Stadt Dantzick gestellet Durch die Medicos ordinarios daselbst, [Dantzick] 1639.*
- 34 *Nothwendiger Bericht, Darin[n] in kurtzen Regulen verfasst ist, wie sich ein jeder nechst Göttlicher Hülffe in dieser gefährlichen Zeit für der giftigen Seuche der Pestilentz bewahren, auch wie denen, die damit behafftet, durch bequeme Mittel zu helfen seye. Auff Anordnung eines Edlen und Hochweisen Rathes der Stadt Dantzick gestellet Durch die Medicos Ordinarios daselbst, [Dantzick] 1653.*
- 35 *Nothwendiger Bericht, Darinn in kurtzen Regulen verfasst ist, wie sich ein jeder nechst Göttlicher Hülffe in dieser gefährlichen Zeit für der giftigen Seuche der Pestilentz bewahren, auch wie denen, die damit behafftet, durch bequeme mittel zu helfen sey. Auff Anordnung eines Edlen und Hochweisen Rathes der Stadt Dantzick gestellet Durch die Medicos Ordinarios daselbst, [Dantzick] 1660.*
- 36 *Nothwendiger Bericht, Darin[n] in kurtzen Regulen verfasst ist, wie sich ein jeder nechst Göttlicher Hülffe in dieser gefährlichen Zeit für der giftigen Seuche der Pestilentz bewahren, auch wie denen, die damit behafftet, durch bequeme Mittel zu helfen seye. Auff Anordnung eines Edlen und Hochweisen Rathes der Stadt Dantzick gestellet Durch die Medicos Ordinarios daselbst, [Dantzick] 1663.*
- 37 *Taxa der Artzeneyen so wegen der vorstehenden Gefahr der Pestseuchen verordnet worden, [Dantzick 1652].*

Gift Tranck auff ein mahl vor die Reichen mit Theriak	-	-	-	+	-	-	-
Gülden Ey	-	+	+	+	+	+	+
Haupt Wasser umb die Stirn	-	-	-	+	-	-	-
Hertz Confect / Kräftiges	-	-	-	+	-	-	-
Hertz Confect /Ein anderß/ vor die Armen	-	-	-	+	-	-	-
Hertz-Küchlein / Gemeine /wolriechende/	-	+	+	-	+	+	+
Hertz Küßlein	-	-	-	+	-	-	-
Hertz und Pulßwasser... p. Wasser...							
Juleb vor die Armen	-	-	-	+	-	-	-
Juleb vor die Reichen	-	-	-	+	-	-	-
Julep vor den Durst	-	+	+	-	+	+	+
Klistier vor erwachsene Leute	-	-	-	+	-	-	-
Klistier vor Mitlere Leute	-	-	-	+	-	-	-
[Klistier] Gemeine Clistier für erwachsene	+	-	-	-	-	-	-
[Klistier] Gemeine Clistier für jüngere	+	-	-	-	-	-	-
[Klistier] Gemeine Clistier für Kinder	+	-	-	-	-	-	-
[Klistier] Linde Clistir vor die Inficirten vor Alte	-	+	+	-	+	+	+
[Klistier] Linde Clistir vor die Inficirten vor Junge	-	+	+	-	+	+	+
[Klistier] Linde Clistir vor die Inficirten vor Kinder / Clyster vor die Behafften Kinder	-	+	+	-	+	+	+
[Klistier] Linde Clistir zur Praeservirung vor Alte / vor die Erwachsene	-	+	+	-	+	+	+
[Klistier] Linde Clistir zur Praeservirung vor Junge / Linde Clyster vor Kinder	-	+	+	-	+	+	+
Kräuter in Essig zu weichen	-	-	-	+	-	-	-
Küchlein unter die Zunge zu halten	-	+	+	+	+	+	+
Küchlein vor die böse Luft	-	+	+	-	+	+	+
Lab- und Kühltranck	-	+	+	-	+	+	+
Lapis Bezoar Orientalis	-	+	+	-	+	+	+
Latweg vor die böse Luft	-	+	+	-	+	+	+
Latwerge / ein anderer Geringe	-	-	-	+	-	-	-
Latwerge / Praeservativ	-	-	-	+	-	-	-
Lattwerge /Praeservatiff/ für Schwangere Frawen und Kinder	+	-	-	-	-	-	-
Liberant Küchlein der Süssen	-	-	-	+	-	-	-
Liberant Küchlein Der bitteren	-	-	-	+	-	-	-
Liberantis Confect Küchlein mit Alöe	-	+	+	-	+	+	+
Liberantis Confect Küchlein ohne Alöe	-	+	+	-	+	+	+
Liberantis Pulver ohne Aloe	-	+	-	-	-	-	-
Lingualien oder Küchlein im Munde zu halten	+	-	-	-	-	-	-
Massa zum biesen Knopff	-	-	-	+	-	-	-
Mithridat	-	+	+	+	+	+	+
Morsch / Praeservatiff	+	-	-	-	-	-	-
Morschellen vor die böse Luft	-	+	+	-	+	+	+
Nuß-Latweg	-	+	+	-	+	+	+
Pap über die Geschwülste zu legen	-	+	+	-	+	+	+
Perlenöhl	-	+	-	-	-	-	-

Perlenwasser	-	+	-	-	-	-	-
Pest Kuchlein vor Arme Leute	-	-	-	+	-	-	-
Pest Kuchlein vor Reiche Leute	-	-	-	+	-	-	-
Pflaster auff die Blattern	-	+	+	-	+	+	+
Pflaster zu den Carfunkelen	-	-	-	+	-	-	-
Pflaster zu den Pest Beulen	-	-	-	+	-	-	-
Pillen / Pestilenz	-	+	+	+	+	+	+
Pillen /Praeservatiff/ der gemeinern	+	-	-	-	-	-	-
Pillen /Praeservatiff/ der gescherfften	+	-	-	-	-	-	-
Pomambra oder Diesemknöpff	-	+	+	-	+	+	+
Praeservatiff Kuchlein	+	-	-	-	-	-	-
Praeservativ Kuchlein vor die Arme Leute	-	-	-	+	-	-	-
Praeservativ Kuchlein vor die Reiche Leute	-	-	-	+	-	-	-
Pulver die vergifften Gemäch aufzureuchern	+	-	-	-	-	-	-
Purgier Latweg für erwachsene Personen	-	+	-	-	-	-	-
Purgier Latweg vor jüngere	-	+	-	-	-	-	-
Purgier Pulver vor Erwachsene	-	+	-	-	-	-	-
Purgier Trencklein für erwachsene Leut. / Gemein linde	+	-	-	-	-	-	-
Purgier Trencklein für jüngere Leut. / Gemein linde	+	-	-	-	-	-	-
Purgier Träncklein von Jüngere / Linde	-	+	-	-	-	-	-
Purgierträncklein vor erwachsene Leute / Linde	-	+	-	-	-	-	-
Rauchkertzlein / Der besten	+	-	-	-	-	-	-
Rauchkärtzelein / Köstliche	-	+	+	-	+	+	+
Reuchkertzlein / Gemeine	-	+	-	-	-	-	-
Rauchkuchlein / Der besten	+	-	-	-	-	-	-
Rauchkuchlein / Köstliche	-	+	+	-	+	+	+
Reuchkuchlein / Gemeine	-	+	-	-	-	-	-
Rauchpulver / Gemein	-	+	+	-	+	+	+
Rauchpulver / Köstlich	-	+	+	-	+	+	+
Rauch Pulver vor die Armen	+	-	-	+	-	-	-
Rauch Pulver vor die Reichen	+	-	-	+	-	-	-
Roth Edel Hertz Pulver	-	+	-	-	-	-	-
Sälblein auff hertz zu legen	-	+	-	-	-	-	-
Sälblein in die Naßlöcher zu streichen	-	+	-	-	-	-	-
Sälblein unter die Nase und auff hertz zu streichen	-	-	+	-	+	+	+
Sälblein zur Nasen, Ohren und Pulßadern	+	-	-	-	-	-	-
Schlaff Sälblein	-	-	-	+	-	-	-
Schlaff Träncklein auff ein mahl vor alte Leute	-	-	-	+	-	-	-
Schlaff Träncklein auff ein mahl vor Jüngere	-	-	-	+	-	-	-
Schweiß-Latwerge	-	-	-	+	-	-	-
Schweißpulver / Noch ein ander / vor die schwangere Frawen und Kinder	-	-	-	+	-	-	-
Schweißpulver für Vergifft.	+	-	-	-	-	-	-
Schweiß-Latwerga vor die Inficirten / vor die Behafften	+	+	+	-	+	+	+
Schweiß-Träncklein	-	+	+	-	+	+	+

Schweißträncklein für erwachsene Leut	+	-	-	-	-	-	-
Schweißträncklein für Jüngere Leut	+	-	-	-	-	-	-
Schweißträncklein für Kinder	+	-	-	-	-	-	-
Species Dioscoridii oder Fracastorii Pest-Pulver / Giftpulver	-	+	+	-	+	+	+
Species zum Decocto wieder die Gifft	-	-	-	-	+	+	+
Stärck- und Köhlsafft	+	+	+	-	+	+	+
Sterck und Köhlsafft / Ein anderer/ vor die Armen	-	-	-	+	-	-	-
Sterck und Köhlsafft vor die Reichen	-	-	-	+	-	-	-
Sterck Lattwerge in grosser Mattigkeit und hitze	+	-	-	-	-	-	-
Stärck- und kuhl Latwerg	-	+	-	-	-	-	-
Sterck Pündlein daran zuriechen	-	-	-	+	-	-	-
Stuhl Zäpfflein	-	-	-	+	-	-	-
Stulpillen gelinde	+	+	+	-	+	+	+
Stulpillen geschärfft	+	+	+	-	+	+	+
Temperirteß Gifftwasser	-	-	-	+	-	-	-
Theriack	-	-	-	+	-	-	-
Theriack / ein ander	-	-	-	+	-	-	-
Theriaca Arnoldi de Villa Nova	-	+	+	-	+	+	+
Theriack vor die Armen	+	+	+	-	+	+	+
Theriack Wasser	-	-	-	+	-	-	-
Venedisch... p. Aufrichtiger...							
Wasser aufs Hertz und Pulß zu legen	-	+	-	-	-	-	-
/Wasser/ Hertz und Pulßwasser vor die Armen	-	-	-	+	-	-	-
/Wasser/ Hertz und Pulßwasser vor die Reichen	-	-	-	+	-	-	-
[Wasser] Krafftwasser aufs Hertz und Puls-Adern in grosser hitze und Mattigkeit für Arme	+	-	-	-	-	-	-
[Wasser] Krafftwasser aufs Hertz und Puls-Adern in grosser hitze und Mattigkeit für Reiche	+	-	-	-	-	-	-
Weiß Edel Hertz Pulver	-	+	-	-	-	-	-
Weiß Mineralisch Schweiß-Pulver für Alte	-	-	+	-	+	+	+
Weiß Mineralisch Schweiß-Pulver für Junge	-	-	+	-	+	+	+
Wolfell Schweißpulver vor die Inficirten / Schweiß Pulver vor die Behafften	-	+	+	-	+	+	+
Wolriechende Hertzküchl. die köstlich	-	+	+	-	+	+	+
Wolriechende Hertzküchl. vor die Frawen	-	+	+	-	+	+	+
Wolriechende Hertzküchl. vor Kinder	-	+	+	-	+	+	+
Wolriechende Hertzküblein für arme leut	+	-	-	-	-	-	-
Wolriechende Hertzküblein für die Reichen	+	-	-	-	-	-	-
Wolriechende Hertzküblein für Frawen	+	-	-	-	-	-	-
Wolriechende Hertzküblein für Kinder	+	-	-	-	-	-	-
Wurzeln /Eingebeiste/, die man unter die Zunge helt	+	-	-	-	-	-	-
Zugpflaster / Zuckpflaster	+	+	+	-	+	+	+

Zestawienie autora.

Spośród stanowiących podstawę zestawienia zawartego w Tabeli 2 druków najobszerniejszy wykaz leków zawiera *Bericht* z 1620 r. Obejmuje on 65 pozycji, czyli mniej niż połowę uwzględnionych w powyższej tabeli 144 specyfików. Wykaz zawarty w pracy Mathesiusa obejmuje 37 pozycji, poradnik z 1639 r. – 49, samodzielna taksa – 54, a trzy kolejne poradniki (opublikowane odpowiednio w latach 1653, 1660 i 1663) – 51. Przedstawione w obu tabelach zestawienia jako główny problem wskazują liczby leków. Jego rozwiązanie wydaje się tylko częściowo możliwe, a z pewnością wymaga dalszych badań związanych z identyfikacją leków i/lub surowców farmakognostycznych, a także przywołania kontekstu, który mogą tworzyć prace niespełniające przyjętych w tym artykule kryteriów, czyli autorstwa innego niż gdańscy lekarze miejscy lub powstałe poza Gdańskiem³⁸.

Zastanawia tak znacząca różnica między listą obejmującą wszystkie nazwy leków a pojedynczymi drukami z epoki. W znaczącym stopniu jest to wynik braku możliwości rozpoznania, co kryło się pod konkretną nazwą i z jaką inną można tę konkretną zestawić. Druga kwestia to oczekiwana zgodność między nierozzerwalnie ze sobą związanymi ze współczesnego punktu widzenia rodzajami dokumentów, jakimi są recepty i taksy. Mechaniczne zestawienie liczby nazw leków, których recepty zawiera rozprawa Wagnera w kolejnych wydaniach (odpowiednio: 1564 r. – 38, 1579 r. – 44, 1588 r. – 47) z liczbą specyfików z przykładowego poradnika nie skutkuje zastanawiającym wynikiem, różnica bowiem w najgorszym wypadku wynosi kilkanaście pozycji. Porównanie liczby leków w rozprawach Wagnera i Mathesiusa jest równie uspokajające – można by uznać po prostu, że w ostatnim dwudziestolecu XVI w. lekarze byli w stanie zaproponować około 40 leków stosowanych w zapobieganiu i leczeniu epidemii. Sumaryczne ujęcie taks dołączanych do *Berichte* można uznać za impuls do odmiennego spojrzenia na poradniki przeciwepidemiczne – dołączane do nich wykazy leków były nie tyle odbiciem wiedzy medycznej, ile obrazem rynku leków. Nie zawsze zatem problem badawczy dotyczyć będzie właściwego rozumienia nazwy leku. Równie ważne okazuje się bogactwo oferty aptecznej, wynikającej z faktu, że ten sam cel zapobiegawczy lub terapeutyczny można osiągnąć przy użyciu różnych środków. Potwierdzeniem przydatności takiego podejścia może być fakt, że opublikowane w 1639 r. *Medicinae pestifugae mixturae variae* zawierają 285 recept. Praca ta wymaga osobnego omówienia.

Jest to najobszerniejszy siedemnastowieczny gdański druk zawierający recepty, którego autorem jest Gerbrand Hajo³⁹. Autor ten, gdańszczanin, syn chirurga⁴⁰, doktor medycyny, który wcześniej zdobył doświadczenie w czasie zarazy w Toruniu w 1625 r., został zatrudniony przez radę miasta jako lekarz do opieki nad chorymi zakaźnymi⁴¹, nie będąc zatem lekarzem miejskim, posiadał jednak status urzędowy. Praca *Medicinae pestifugae mixturae variae* wydrukowana została co prawda w niewielkim formacie 12°, ale sama tylko część poświęcona surowcom farmakognostycznym i lekom obejmuje 120 stron⁴², na których poza wykazem *simplicia* znajduje się także 285 recept. W znaczącej większości

38 Zagadnienia rynku leków w innych ośrodkach Prus Królewskich są przedmiotem odrębnych badań.

39 G. Hajo, *Medicinae pestifugae mixturae variae, Mancherley Artzney wider die Pest und wie dieselbe zugebrauchen, vielen zu gut außgegeben*, Dantzig 1639.

40 B. Siek, A. Szarszewski, *Vitae medicorum Gedanensium Ludwiga von Hammena i Valentina Schlieffa*, Gdańsk 2015, s. 99.

41 S. Sokół, *Medycyna w Gdańsku*, s. 181.

42 Dochodzą do tego jeszcze 43 niepaginowane lub liczbowane niekonsekwentnie strony obejmujące dedykację, wstęp skierowany do Rady, dwie wersje słowa do czytelnika oraz wymyki z pism innych lekarzy.

jednak są to recepty bez tytułu czy nazwy leku. Jedynie w 27 przypadkach recepta rozpoczyna się nazwą leku, najczęściej podawaną w dwóch wersjach językowych – łacińskiej i niemieckiej⁴³. Niewiele jest także przypadków, w których na podstawie wynikającego z recepty składu leku można by wnioskować o jego nazwie i przyporządkować go do którejś z taks. Hajo sam określa swoją publikację jako uzupełnienie poradnika opublikowanego w tym samym roku przez lekarzy miejskich:

I z tego zresztą powodu sławni nasi lekarze urzędowi wydali drukiem znakomitą Instrukcję. Ja zapragnąłem zaproponować chirurgom i uczniom, a nawet wszystkim mieszkańcom kolejno wybór tyłu leków zaradczych oraz metodę mieszania i przygotowywania⁴⁴.

Obok faktu, że Hajo nie był lekarzem miejskim, także dysproporcja między liczbą recept z nazwami i wszystkich recept w pracy *Medicinae pestifugae mixturae variae* sprawiła, że nie ujęto ich w Tabeli 2. Spośród 27 nazwanych leków zasadniczo pięciu nie można traktować jako domniemanej odmiany któregoś z leków znanych już z list zawartych w *Berichte*.

W półwieczu między ostatnią reedycją rozprawy Wagnera a opublikowaniem *Medicinae pestifugae mixturae variae* nie dokonał się aż taki postęp w medycynie, który mógłby skutkować znaczącym przyrostem liczby leków – spis, który zestawił Hajo, uwzględnia różnorodność sposobów przygotowywania leków epidemicznych. Nie bez znaczenia może być fakt, że druk ten został przygotowany po części jako „samouczek”⁴⁵. Zaproponowana zmiana podejścia nie oznacza, że kwestie nazewnictwa i identyfikacji składników schodzą na drugi plan. Badania nad tymi zagadnieniami muszą być prowadzone równoległe, inaczej bowiem nie uda się wyjaśnić, dlaczego spośród recept z rozprawy Wagnera tylko w przypadku dwóch specyfików nie ma żadnych wątpliwości w przyporządkowywaniu ich do wykazów leków z poradników (*Pomambrae* i *Mundküchlein*), w przypadku kilkunastu kolejnych wątpliwości są minimalne, a w przypadku kilku kolejnych sprawa okazuje się nierozstrzygalna ze względu na bardzo ogólną nazwę (*Träncklein* w czterech odmianach).

Próby identyfikacji (uznania za tożsame) leków o podobnie brzmiących nazwach są o tyle niebezpieczne, że nazwy te są zasadniczo tworzone na zasadzie łączenia informacji o formie leku (np. *Latwerge*) z celem jego działania (np. *Purgier*). Ten sam efekt zaś można uzyskać, stosując różne składniki. Im bardziej złożony lek, tym większe prawdopodobieństwo, iż pod tą samą nazwą kryje się specyfik o innym składzie, czego najlepszym przy-

43 Lek i te to w kolejności alfabetycznej: *Citron Morschellen*, *Citron Morsellen*, *Diesem-Knopf (Pomum Ambrae)*, *Emplastrum ad bubones*, *Gifft Artzney vor die Armen*, *Gifft-Essig*, *Hertz-Pflaster*, *Kühl und Stärcktrunck* (w trzech wersjach), *Lattweg einer Bonen groß auff einmahl* (w trzech wersjach), *Präservier-Wein*, *Riech-Knopff vor die Armen*, *Säcklein auff das Hertz zu hangen*, *Sälblein unter die Nasen zustreichen*, *Schweißpulver für die Kinder*, *Starck Latweg*, *Starck Trüncklein* (w pięciu wersjach), *Stärck-Safft*, *Tranck für die Armen*, *Wasser auff's Hertz und Puls zulagen*.

44 „Et alioquin ea de re, luculentam Instructionem Clarissimi Medici nostri ordinarii, in lucem ediderunt. Ego hac vice copiam tantum alexiteriorum remedium et modum commiscendi et exhibendi Chirurgis et tyronibus, imo et incolis omnibus proponere volui”, G. Hajo, *Medicinae pestifugae mixturae variae*, s. [a8v–a9r].

45 Por. przyp. 40. Warto też podkreślić, że Hajo nie miał w Gdańsku statusu równego lekarzom miejskim, a swoją pracę opisuje jako przygotowaną dla chirurgów, czyli grupy zawodowej, która w epoce nowożytnej zasadniczo nie miała związków z medycyną akademicką, a jej kształcenie odbywało się w ramach organizacji cechowych.

kładem jest teriak⁴⁶ – z tego też powodu w tabelach ujęto jako osobne pozycje wszystkie wersje nazw zawierające to słowo. Innego przykładu mnogości użyc jednej nazwy dostarcza praca *Medicinae pestifugae mixturae variae*, w której znajduje się około 20 recept na specyfik określany jako „Wasser zum Puls” lub „Aq[ua] ad Pul[sum]”⁴⁷. Osobny problem stanowi nieporównywalność nazw sugerujących podobieństwa w przypadku określeń wartościujących, np. w dwóch poradnikach ten sam rodzaj leku określany jest dodatkowo jako „köstlich” lub „der besten”. Zasadniczo można uznać, że semantycznie w grę wchodzi to samo, ale bez zestawienia recept – co nie zawsze jest możliwe – nie można formułować ostatecznych wniosków. W przypadku leków, które nie w każdym źródle były rozróżniane według grup pacjentów zgodnie z kryterium płci lub wieku (np. leki dla dzieci, dla dorosłych, dla kobiet, dla ciężarnych), nazwę najogólniejszą także wyróżniano jako osobną pozycję.

Im dalej w XVII w., tym większy porządek wydaje się panować na gdańskim rynku leków. Taksy z trzech najpóźniejszych *Berichtów* (1653 r., 1660 r., 1663 r.) zawierają taką samą liczbę leków (51) i wykazują zupełną lub niemal zupełną zgodność w szczegółach. Tym większy kontrast stanowi samodzielna taksa z 1652 r., która wyraźnie odbiega pod względem użytych nazw od pozostałych poradników (46 nazw wyróżniono jako występujące tylko w tym druku), choć liczba leków różni się tylko o trzy pozycje – taksa zawiera 54 leki. Można przypuszczać, że po części sytuacja taka jest odbiciem sięgającego XVI w. zamieszania w polityce miejskiej dotyczącej gdańskich aptek i funkcjonowania przez wiele lat aptek pokątnych. Po części był to wynik sporu kompetencyjnego z królem Polski, po części dowód nieprzystawalności dążeń Rady i oczekiwań społeczności miasta – przykładowo, po uzyskaniu przez Radę Miasta wyłącznego prawa prowadzenia jedynej dozwolonej apteki publicznej w Gdańsku (na mocy przywileju Zygmunta Starego z 1527 r.) i próbie likwidacji istniejących aptek prywatnych miasto nie było w stanie poradzić sobie ze skutkami pożaru apteki w 1551 r. i przez niemal dwa lata oficjalnie apteki w Gdańsku nie było⁴⁸. Druga połowa XVI w. z kolei to czas, kiedy władze miejskie zrezygnowały z monopolu na posiadanie apteki⁴⁹. Wobec powyższego różnorodność nazw leków pojawiających się w urzędowych wykazach można uznać za odzwierciedlenie bogactwa oferty aptekarskiej, która mogła być wynikiem działalności aptekarzy pokątnych. Wcześniejsze wykazy notują nazwy po prostu funkcjonujące w mieście, a próby ujednoczenia stanu rzeczy stają się możliwe dopiero po ustaleniu spójnej polityki miejskiej, kiedy funkcjonujący w mieście aptekarze mają szansę na legalną działalność.

Mimo wielu trudności związanych z dalszym analizowaniem zaprezentowanego powyżej materiału, zwłaszcza tych dotyczących zagadnienia identyfikacji, należy uznać, że druki epidemiczne okazują się niesłusznie pomijanym do tej pory źródłem do dziejów farmacji. Uporządkowanie zasobu informacji o lekach zalecanych na czas epidemii przez gdańskich lekarzy oraz dostępnych w gdańskich aptekach u schyłku XVI i w XVII w. pozwala nie tylko na dopełnianie obrazu dziejów medycyny w Gdańsku nowożytnym⁵⁰, ale

46 D. Raj, K. Pękacka-Falkowska, M. Włodarczyk, J. Węglorz, *The Real Theriac – Panacea, Poisonous Drug or Quackery?* „Journal of Ethnopharmacology” 2021, t. 281, art. 114535, s. 1–25.

47 G. Hajo, *Medicinae pestifugae mixturae variae*, s. 47, 54–61.

48 A. Drygas, *Aptekarstwo gdańskie*, s. 23–25, 28.

49 S. Sokół, *Medycyna w Gdańsku*, s. 122.

50 Por. przyp. 18.

pokazuje także, że wypracowanie w Gdańsku sprawnej organizacji kontrolującej i zabezpieczającej zdrowie obywateli⁵¹ było procesem długotrwałym i skomplikowanym, oraz oferuje nowy materiał do badań nad dawnymi surowcami leczniczymi.

Bibliografia

Źródła

- Bericht Vor den armen gemeinen Man, Wie man sich in anstoss jtzt anfallender Seuche halten sol, aus befehl eines E. Hw. R. dieser Königlichen Statt Dantzick, von den verordneten vnd bestellete Medicis alda, gantz kurtz gefasset*, Dantzick 1580.
- Calckreuter B., *Ordnung der preseruacion, wie man sich wider die erschreckliche seuche der Pestilentz verwaren, auch rath wie die erkandt, vnnd curiret werden sol, mit einer kurtzen lere, von dem vorsorge der geschwer. An die Achtbaren, Erbaren, Namhafftigen, vnd Wolweisen Herren Bürgermeistern, vnd Radtman der Königlichen Stadt Elbing, meinen günstigen Herren zu gemeiner bürgerschaft beforderung gestellet*, Dantzick 1564.
- Calckreuter B., *Von der itz schwebenden Heubtkranckheit nutzlicher und gründlicher bericht, Wie man sich mit Gottes hülffe für derselbigen verwaren und auch den Krancken welche eingefallen wider helffen soll, Mit einer besondere cura der fürnemsten zufelle, die sich in dieser Kranckheit zutragen*, Dantzick 1571.
- Einfeltiges, doch wolgegründtes, Consilium. Wie sich ein Jeder Nechst Goettlicher hülf, Von der abschewlichen Seuche der Pestilentz, praeserviren vnd Curiren möge. Auff Anordnung Eines Edlen, Ehrenvesten, Hochweisen Raths der Stadt Dantzick Gestellet Durch die Medicos ordinarios daselbst*, Dantzick 1620.
- Fidler V., *Von der Pestilentz, Nützliche vnd gründliche Vnterrichtunge wie man sich mit Gottes hülffe vor der Vergiftunge bewaren, vnnd auch den Krancken, welche eingefallen, wider helffen sol. Durch H. Doctorem Bartholomeum Wagnerum, Weylandt Physicum zu Dantzick, Anno 1564 in Druck verfertiget, vnd hernach vor seinem tode vermehret, jetzt aus befehl eines E. Hw. Radts auff new vberschen, mit etlichen durch lange erfahrung darzu gesetzten stücken, dieser gutten Stadt zu gut, wieder in Druck gegeben*, Dantzick 1588.
- Hajo G., *Medicinae pestifugae mixturae variae, Mancherley Artzney wider die Pest und wie dieselbe zugebrauchen, vielen zu gut außgegeben*, Dantzick 1639.
- Kurtzer nothwendiger Bericht, Wie sich ein jeder, nechst Göttlicher Hülffe in dieser gefährlichen Zeit, vor der abschewlichen Seuche der Pestilentz praeserviren vnd curiren möge. Auff Anordnung eines Edlen, Ehrenvesten, Hochweisen Raths der Stadt Dantzick gestellet Durch die Medicos ordinarios daselbst*, [Dantzick] 1639.
- Kurtzer vnterricht, Wie man sich in vorstehenden Sterbens leufften soll verhalten, Jedermenniglich zu nutz von den Ordinarijs Medicis der Kön. Statt Dantzick aus Beuehl eines Erb. Raths in Druck verfertiget*, [Danzig] 1601.
- Mathesius I., *Kurtz Einfeltig Regiment vnd Verordnung, Derer sich in vorstehender Sterbens gefahr ein jeder nützlich zu gebrauchen haben möge, Beides sich vnd die*

51 S. Sokół, *Medycyna w Gdańsku*, s. 184.

seinen von solcher Seuche zu bewaren, Vnd dann die jenigen, so darmit angegriffen oder befallen, mit nothwendigen Mitteln der Artzney zu retten, Dantzig 1588.

Nothwendiger Bericht, Darin[n] in kurtzen Regulen verfasst ist, wie sich ein jeder nechst Göttlicher Hülffe in dieser gefährlichen Zeit für der gifttigen Seuche der Pestilentz bewahren, auch wie denen, die damit behafftet, durch bequeme Mittel zu helffen seye. Auff Anordnung eines Edlen und Hochweisen Raths der Stadt Dantzig gestellet Durch die Medicos Ordinarios daselbst, [Dantzig] 1653.

Nothwendiger Bericht, Darinn in kurtzen Regulen verfasst ist, wie sich ein jeder negst Göttlicher Hülffe in dieser gefährlichen Zeit für der gifttigen Seuche der Pestilentz bewahren, auch wie denen, die damit behafftet, durch bequeme mittel zu helffen sey. Auff Anordnung eines Edlen und Hochweisen Raths der Stadt Dantzig gestellet Durch die Medicos Ordinarios daselbst, [Dantzig] 1660.

Nothwendiger Bericht, Darin[n] in kurtzen Regulen verfasst ist, wie sich ein jeder nechst Göttlicher Hülffe in dieser gefährlichen Zeit für der gifttigen Seuche der Pestilentz bewahren, auch wie denen, die damit behafftet, durch bequeme Mittel zu helffen seye. Auff Anordnung eines Edlen und Hochweisen Raths der Stadt Dantzig gestellet Durch die Medicos Ordinarios daselbst, [Dantzig] 1663.

Schadius J., *Von der Pestilentz, Nützliche vnd gründliche Vnterrichtunge wie man sich mit Gottes hülffe vor der Vergiftunge bewaren, vnnd auch den Krancken, welche eingefallen, wider helffen sol. Durch H. Doctorem Bartholomeum Wagnerum, Weylandt Physicum zu Dantzig, Anno 1564 in Druck vorfertiget, vnd hernach vor seinem tode (ohne zweiffel durch lange erfahrung) Corrigiret vnd vormehret, mit etlichen Magistratibus Compositionibus. Auffs neue publiciret*, Dantzig 1579.

Taxa der Artzeneyen so wegen der vorstehenden Gefahr der Pestseuchen verordnet worden, [Dantzig 1652].

Wagner B., *Von der Pestilentz, Nützliche vnd gründliche Vnterrichtunge wie man sich mit Gottes hülffe vor der vergiftung bewaren, vnnd auch den Krancken, welche eingefallen, wider helffen sol*, Dantzig 1564.

Literatura przedmiotu

Drygas A., *Aptekarstwo gdańskie 1399–1939*, Wrocław 1983.

Drygas A., *Kształtowanie się podstaw prawnych aptekarstwa w przekroju dziejowym. Studia nad podstawowymi źródłami do dziejów farmacji europejskiej i polskiej*, t. 1, (wiek XII–XVIII), Gdańsk 1995.

Dżuma, ospa, cholera. *W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Instytut Historii PAN w dniach 21–22 maja 2009 roku*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012.

Głowacki W.W., *Odnalezienie najstarszej farmakopei polskiej „Dispensatorium Gedanense” 1665*, „Farmacja Polska” 1949, t. 5, nr 7, s. 272–274.

Górska L., *Dżuma – epidemia duszy i ciała? Sposoby zwalczania dżumy w nowożytnym Gdańsku*, [w:] *Człowiek wobec choroby*, red. B. Płonka-Syroka, Wrocław 2010, s. 277–307.

Historia Gdańska, t. 5, *Bibliografia Gdańska*, oprac. J. Kucharski, P. Szafran, red. E. Cieślak, Sopot 1997.

- Kaczor D., „*Wie man sich mit Gottes hülffe vor der vergiffung bewaren*”. (Nie)użyteczne zalecenia w zakresie ochrony przed zarazą w drukach gdańskich fizyków miejskich z XVI w., „*Studia Historica Gedanensia*” 2021, t. 12, nr 2, s. 131–172, DOI 10.4467/23916001HG.21.009.14991.
- Kizik E., *Zarazy w Gdańsku od XIV do połowy XVIII wieku. Epidemie oraz liczba ofiar w świetle przekazów nowożytnych oraz badaczy współczesnych*, [w:] *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Instytut Historii PAN w dniach 21–22 maja 2009 roku*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 62–75.
- Możdżeń J., *Kiła, ospa, angielskie poty. Zapomniane epidemie w Prusach i na Pomorzu w latach 1527 i 1529*, „*Studia Historica Gedanensia*” 2021, t. 12, nr 2, s. 109–130, DOI 10.4467/23916001HG.21.008.14990.
- Paluchowski P., Kizik E., Szarszewski A., *Epidemie w Gdańsku w XVII i XVIII w. Addenda et corrigenda*, „*Studia Historica Gedanensia*” 2021, t. 12, nr 2, s. 173–191, DOI 10.4467/23916001HG.21.010.14992.
- Pękacka-Falkowska K., Raj D., *O cenach surowców farmakognostycznych (simplicia) w Gdańsku drugiej połowy XVII wieku. Rekonesans badawczy*, [w:] *Dawne surowce lecznicze*, red. W. Ślusarczyk, G. Frischke, Lublin 2021, s. 35–57.
- Raj D., Pękacka-Falkowska K., Włodarczyk M., Węglorz J., *The Real Theriac – Panacea, Poisonous Drug or Quackery?* „*Journal of Ethnopharmacology*” 2021, t. 281, 114535, s. 1–25, DOI 10.1016/j.jep.2021.114535.
- Siek B., *Gdańska literatura (przeciw)epidemiczna XVI–XVII w.*, „*Przegląd Historyczny*” 2021, t. 112, z. 4, s. 827–842, DOI 10.36693/202104pp.827-842.
- Siek B., Szarszewski A., *Vitae medicorum Gedanensium Ludwiga von Hammena i Valentina Schlieffa*, Gdańsk 2015.
- Sieńkowski E., *Dżuma w Gdańsku w roku 1709. Studium z dziejów epidemiologii*, Warszawa 1970 [odbitka z „*Archiwum Historii Medycyny*” 1970, t. 33, z. 3/4, s. 309–401].
- Sokół S., *Eustachy Holwell leczył jednorożcem (Karta z dziejów gdańskiej medycyny XVII w.)*, „*Rocznik Gdański*” 1955, t. 14, s. 180–188.
- Sokół S., *Medycyna w Gdańsku w dobie Odrodzenia*, Wrocław 1960.

dr **Bartłomiej Siek**, adiunkt w Zakładzie Historii i Filozofii Nauk Medycznych Gdańskiego Uniwersytetu Medycznego. Absolwent kierunków historia i filologia klasyczna na Uniwersytecie Gdańskim. Zajmuje się źródłoznawstwem dziejów medycyny gdańskiej oraz trwaniem tradycji antycznych w historii medycyny nowożytnej. Współwydawca w ramach Stypendium Kulturalnego Miasta Gdańska słownika bibliograficznego Ludwiga von Hammena *Vitae medicorum Gedanensium*.
e-mail: bartlomiej.siek@gumed.edu.pl

Data zgłoszenia artykułu: 28 czerwca 2022

Data przyjęcia do druku: 14 listopada 2022